

דרמה בארבע מערכות

פרשות בראשית ונח מספרות את קורות האנושות עד קריאתו של הקב"ה לאברהם; עד ראשיתם של היחסים המיוחדים בין אלוהים לבין אדם נבחר אחד וצאצאיו. לאורך שתי פרשיות אלו, הכוללות את אחר-עשר הפרקים הראשונים של ספר בראשית, התורה מבליטה ארבעה סיפורים: אדם וחווה, קין והבל, נוח ודוד המבול, ומגדל בבל. ככל אחד מן הסיפורים הללו אלוהים בא במגע עם האנושות. כל אחד מהם מבטא שלב חדש בהבשלתו של המין האנושי. אם נתחקה אחר המהלך המתגלם בצירופם נגלה שסיפורים אלה אינם רק דיווח כרונולוגי, אלא יש בהם קו סיפורי של התפתחות רוחנית ומוסרית. זוהי דרמה פילוסופית בארבע מערכות.

המערכה הראשונה מתרחשת בגן עדן: אדם, חוה והפרי האסור. אדם וחווה אכלו מן הפרי – וגילו לראשונה את מושג האשמה. אלוהים שואל אותם מה עשו.

ויאמר, "מי הגיד לך כי עירם אתה? המן העץ אשר צויתך לבלתי אכל ממנו אכלת?"
 ויאמר האדם: "האשה אשר נתתה עמדי – היא נתנה לי מן העץ ואכל".
 ויאמר ה' אלהים לאשה, "מה זאת עשית?"
 ותאמר האשה, "הנחש השיאני, ואכל" (בראשית ג, יא-יג).

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

בעמדם לנוכח הכישלון הגדול, האיש מאשים את האישה והאישה מאשימה את הנחש. שניהם מתכחשים לאחריות האישה. זה לא אני, הם אומרים. זו לא אשמתי. כאן נולדה מה שאנחנו מכנים היום תרבות הקורבן.

המערכה השנייה בדרמה היא סיפורם של קין והבל. שניהם מביאים מנחה. מנחתו של הבל מתקבלת, מנחתו של קין נדחת – ובסיבות לכך דנו בשיחתנו בשבוע שעבר. בחמת זעמו רוצח קין את הבל. וכאן מגיעים שוב חילופי דברים בין יצור אנושי לבין אלוהים:

ויאמר ה' אל קין, "אי הבל אחיך?"
 ויאמר, "לא ידעתי. השמר אחי אנכי?"
 ויאמר, "מה עשית? קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה"
 (ד, ט-י).

גם הפעם הנושא הוא אחריות, אבל אחריות מסוג אחר. קין איננו מתכחש לאחריותו האישית. הוא איננו אומר "זה לא אני". קין מתכחש לאחריותו המוסרית. "השמר אחי אנכי?" הוא שואל בהיתממות. אני לא אחראי לביטחוננו של אחי. כן, הרגתי אותו. למה לא? הרי כך התחשק לי. קין עוד לא למד את ההבדל בין "אני יכול" לבין "אני רשאי".

במערכה השלישית אנו מגיעים לנוח. בעלותו על במת הסיפור ועל במת ההיסטוריה מעורר נוח תקוות גדולות: "זה ינחמנו", אומר אביו למך כשהוא מעניק לו את שמו. נוח נועד לגאול את האדם מכישלונו, להביא נחמה לאדמה "אשר אררה ה'" (ה, כט). ובכל זאת, אף על פי שנוח הוא "צדיק תמים" (ו, ט), הוא איננו גיבור. נוח אינו מציל את האנושות. הוא מציל רק את עצמו, את משפחתו ואת בעלי החיים שהוא לוקח איתו לתיבה. בספר הזוהר מושווה נוח, שלא

סביבה שבה שולטים אנחנו, לא הוא. סביבה שבה העצמי יבוא במקום האחר. מגדל בכל הוא אם כן כישלונה של האחריות האונטולוגית: הרעיון שאנו חייבים דין וחשבון למשהו או משהו מלבדנו, לקריאתה של ישות שמעבר לנו.

פרשות בראשית-נח הן דרמה הדוקה, בארבע מערכות, על אחריות ועל התפתחות מוסרית. דרמה המציגה את שלבי הבשלתה של האנושות, המקבילים לשלבי ההתפתחות של הילד. הדבר הראשון שאנו לומדים בילדותנו הוא שמעשינו נמצאים בשליטתנו (אחריות אישית). בשלב הבא אנחנו תופסים שלא כל דבר שאפשר לעשות הוא גם דבר שמותר לעשות (אחריות מוסרית). השלב השלישי הוא ההבנה כי יש לנו חובות לא רק כלפי עצמנו, אלא גם כלפי כל מי שלמעשינו יכולה להיות השפעה עליו (אחריות קולקטיבית). ולבסוף אנחנו מתוודעים לכך שהמוסר איננו רק מוסכמה אנושית, אלא הוא מעוגן בעצם המבנה של הקיום. יש ארון לעולם, יש אם כן סמכות העומדת מעלינו, ואנו ממלאים את אחריותנו כלפיה על ידי התנהגות מוסרית (אחריות אונטולוגית).

זוהי גם הפסיכולוגיה ההתפתחותית, כפי שלמדנו להכירה בזכות מחקריהם של ז'אן פיאז'ה, אריק אריקסון, לורנס קולברג ואברהם מאסלו. לפנינו ביטוי מרשים לדייקנותה של התורה ולעמקנותה. זהו הטקסט הקדום ביותר, ועד היום גם הגדול ביותר, על אודות המצב האנושי ועל אופן צמיחתו המוסרית של האדם מהיצרים אל המצפון, מהיותו "עפר הארץ" לתפקודו כפועל מוסרי אחראי שהתורה מכתירה כ"צלם אלוהים".

בטובתו, עם משה: משה התפלל למען בני דורו החוטאים, נוח לא. באחרית המערכה, הימנעותו של נוח מנטילת אחריות כלפי הזולת מתנקמת בו: הוא מתבוסס באוהלו שיכור ועירום. בלשון המדרש, נוח "נתחלל ונעשה חולין"¹: חילל את עצמו וחלל. אי אפשר להיות שורר יחיד ועדיין לשרוד. "אני את נפשי הצלתי" איננו רעיון יהודי. חובתנו לעשות כל שלא ידנו כדי להציל אחרים ולא רק את עצמנו. נוח נכשל במבחן האחריות הקולקטיבית.

המערכה הרביעית היא סיפורו החידתי של מגדל בכל. חטאם של בוניו אינו ברור, אבל רומזות לו שתי מילות מפתח בסיפור. הביטוי "כָּל הָאָרֶץ" ממסגר את הסיפור: הוא אמור בתחילתו ובסופו, וגם שזור אותו לאורכו (יא, פסוקים א, ד, ה, ט). בתווך בולט שימוש נמרץ בשורת מילים שצלילן דומה: שָׁם, שָׁם, שָׁמַיִם. ואכן, סיפור מגדל בכל הוא סיפור על היחסים בין השמיים והארץ – אותן שתיים האמורות בפסוק הפותח את התורה, "בְּרֵאשִׁית בְּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ". וכידוע, "הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לָהּ, וְהָאָרֶץ נְתַן לְבְנֵי אָדָם" (תהלים קטז), ואין לערבב בין התחומים. הניסיון לבנות מגדל "וְרָאשׁוּ בַשָּׁמַיִם" הוא ניסיונם של בני אדם להיות כאלוהים.

לכאורה, סיפור זה אינו קשור לשאלת האחריות, ומוקדו שונה מזה של שלושת הסיפורים הקודמים. אבל אין זה מקרה שהמילה "אחריות" נגזרת מן המילה "אחר". אחריות היא הכרה בקיומם של אחרים שיש להם זכות טענה בדבר התנהגותנו, ושאו מחויבים לתת דין וחשבון בפניהם או על אודותיהם. כך גם המקבילה האנגלית responsibility, שנגזרה מ־response, מְעֲנָה. האחריות היא תמיד היענות למשהו אחר או למישהו אחר. ביהדות, פירושה הוא קודם כול היענות למצוות אלוהים. בניסיונם להגיע לשמיים, בוני המגדל בעצם אמרו: אנחנו גירש את מקומו של אלוהים. לא ניענה לחוקיו ולא נכבד את גבולותיו ולא נקבל את אחרותו המוחלטת. נברא לנו